

TRŽNÍ HOSPODÁŘSTVÍ V KATOLICKÉM SOCIÁLNÍM UČENÍ – HISTORICKÝ PŘEHLED A SOCIÁLNĚETICKÁ ANALÝZA

GERHARD KRUIP

ABSTRACT

Free market economy in Catholic social teaching: historical overview and socio-ethical analysis

Catholic social teaching, beginning in the 19th century, aimed at nurturing and improving Christian morality in the emerging industrialized societies. However, several significant studies demonstrate that changing social structures were also responsible for the ‘social question’ of the time. Consequently bishops, such as Ketteler, fought for social reforms and a new social order. Nevertheless, the idea that free market economy could play a significant role in coordinating economic agents seemed foreign to Catholic social teaching. In this paper, I argue that today Catholic social teaching acknowledges and appreciates market economies, if and insofar as they are regulated and understood in the sense of a ‘social and ecological market economy’. These principles also need to be implemented on the global scale. This approach corroborates the vision of Pope Francis, despite his radical criticism of worldwide capitalism.

Key words

Catholic social teaching; Free market economy; Social market economy; Social justice; pope Francis

DOI: 10.14712/25363598.2016.1

1. Úvodní poznámka

Katolické sociální učení vzniklo v 19. století tváří v tvář sociální otázce. Jak lze zvláště ukázat na jednom z jeho pionýrů, biskupu Wilhelmu Emmanuelu von Kettelerovi (1811–1877), vyznačovala se reakce na nově vzniklé situace sociální nouze nejdříve tím, že se jejich zlepšení očekávalo od návratu ke křesťanské víře, od charitativní péče

motivované křesťanskou vírou a stavovského uspořádání společnosti.¹ Příčiny problémů byly totiž spatřovány právě ve zrušení starého stavovského uspořádání společnosti. Nové svobody, a to včetně svobody povolání a obchodu a celkově liberálního chápání hospodaření, byly nahlíženy výslovně skepticky. Představa, že by mohlo být smysluplné následovat myšlenku „neviditelné ruky“ pocházející od Adama Smithe a učinit z lidského egoismu motor hospodářského procesu, jenž by sloužil všem, byla mnohým cizí. Teprve v 60. letech 19. století se Ketteler začal zasazovat také za sociální reformy, družstva, odbory a společenské uspořádání, v němž by mohly tržní mechanismy zaujmout koordinující funkci hospodaření. Papežské sociální učení, které zde stojí v centru pozornosti, ho přitom následovalo pouze pozvolna. Nevzdávalo se zároveň oprávněné kritiky kapitalismu.

V následujících odstavcích nejprve podám krátký přehled vývoje sociálního učení církve týkajícího se trhu a spravedlnosti, a to na základě nejdůležitějších bodů v papežských sociálních encyklikách. Za druhé rozvinu pohled na daný problém z perspektivy opce pro chudé, která se ukazuje zvláště ve spisech papeže Františka. Na závěr krátce představím svůj pohled na podobu sociálního a ekologického tržního hospodářství.²

¹ Srov. Erwin Iserloh. *Die soziale Aktivität der Katholiken im Übergang von caritativer Fürsorge zu Sozialreform. Dargestellt an den Schriften Wilhelm Emmanuel Kettelers*. Mainz: Grünewald 1975; Gerhard Kruij. *Vorreiter und Vorbild: zur bleibenden Bedeutung von Bischof Wilhelm Emmanuel von Ketteler. Herder Korrespondenz* 65 (2011), s. 564–567.

² Používám přitom: Gerhard Kruij. *Marktwirtschaft und Gerechtigkeit – Die Perspektive der christlichen Soziallehre*. In: Viktor J. Vanberg (ed.). *Marktwirtschaft und soziale Gerechtigkeit: Gestaltungsfragen der Wirtschaftsordnung in einer demokratischen Gesellschaft*. Tübingen: Mohr Siebeck 2012, s. 51–70. Tento článek jsem však na jednu stranu výrazně zkrátil a na druhou stranu jsem jej významně rozšířil o nové části sociálního učení papeže Františka v *Evangelii gaudium* a *Laudato si'*. K tématu srov. rovněž Nils Goldschmidt – Ursula Nothelle-Wildfeuer (ed.). *Freiburger Schule und Christliche Gesellschaftslehre: Joseph Kardinal Höffner und die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft* (Untersuchungen zur Ordnungstheorie und Ordnungspolitik 59). Tübingen: Mohr Siebeck 2010; Joseph Höffner. *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik: Richtlinien der katholischen Soziallehre*. Eröffnungsreferat des Kardinals Joseph Höffner bei der Herbstvollversammlung der Deutschen Bischofskonferenz in Fulda, 25. September 1985 (Der Vorsitzende der Deutschen Bischofskonferenz 12). Bonn: Sekretariat der DBK 1985; Reinhard Marx. *Das Kapital: ein Plädoyer für den Menschen*. Unter Mitarbeit von Arnd Küppers. München: Pattloch 2008; Ursula Nothelle-Wildfeuer. *Die päpstliche Sozialverkündigung und ihr Verhältnis zur Marktwirtschaft von Rerum novarum bis Deus caritas est. Freiburger Universitätsblätter* 45 (2006), s. 19–35; Franz Josef Stegmann. *Soziale Marktwirtschaft – was ist das? Stimmen der Zeit* 211 (1993), s. 291–302. Z kritické perspektivy vůči sociálně tržnímu hos-

2. Tržní hospodářství v katolickém sociálním učení od *Rerum novarum* do *Caritas in veritate* – stručný přehled

První sociální encyklika *Rerum novarum* (RN) z roku 1891 staví, jak známo, do středu pozornosti dělnickou otázku. Její autor, papež Lev XIII., se kladně vyjadřuje k právu na soukromý majetek, a proto také odsuzuje komunistické představy, že výrobní prostředky mají být převedeny do státního vlastnictví. Zároveň se ale rovněž obrací proti liberálnímu chápání státu jako nočního hlídače, který by hospodářství přenechal pouze občanům a jejich smluvní svobodě. Žádá „spravedlivou mzdu“, podporuje sebeorganizaci dělníků a zdůrazňuje zodpovědnost státu za řízení hospodářských a sociálních poměrů. *Rerum novarum* se tím staví jak proti socialistickým, tak proti liberalistickým představám a nárokuje si nabídku jakési „třetí cesty“ mezi oběma alternativami. Narůstající nerovnost mezi různými „třídami“ (pojem tříd je bez problémů používán), zvyšující se chudoba dělnictva a z toho plynoucí práce dětí a žen jsou nahlíženy jako velké zlo. V působení trhu Lev XIII. odkrývá nikoli volnou hru sil, která by prospívala všem, ale dění, v němž se bohatí a mocní stávají dominantními na náklady chudých a které se týká také státu: „Občanské převraty rozdělily společnost na dvě třídy občanů, mezi nimiž zeje nesmírná propast. Na jedné straně vrstva velmi mocná, protože velmi bohatá, která má v ruce veškerý průmysl a trh, ovládá všechny zdroje bohatství [...] a má také stále více rozhodující vliv ve státní správě. Na druhé straně množství chudých a strádajících ve strastiplné hořkosti a stále náchylných k převratům“ (RN 35 – pojem „trh“ se v RN objevuje pouze zde). Otázky politického uspořádání či sociálně-tržního hospodářství, jak jim rozumíme dnes, jsou v *Rerum novarum* tematizovány nanejvýš implicitně.

Encyklika *Quadragesimo anno* (QA), kterou napsal papež Pius XI. o čtyřicet let později pod dojmem první velké světové hospodářské krize, je vůči trhu a kapitalismu jednoznačně ještě kritičtější. Rozvíjí téma spravedlivé mzdy, která je zde ještě jasněji než v *Rerum novarum* pojímána jako mzda rodinná, a opakovaně zdůrazňuje, že práce

---

podářství srov. Hans Ludwig. Wirtschaft aber ist mehr – auch mehr als öko-soziale Marktwirtschaft. In: Karl Gabriel – Werner Krämer (ed.). *Kirchen im gesellschaftlichen Konflikt: der Konsultationsprozeß und das Sozialwort Für eine Zukunft in Solidarität und Gerechtigkeit*. Münster: Lit 1997, s. 141–158. Existuje rovněž opačná ostrá kritika z extrémně liberální pozice. – Srov. Wolfgang Münchau. *Das Ende der Sozialen Marktwirtschaft*. München: Hanser 2006.

není zbožím, které by mohlo být obchodováno na trhu jako jakýkoli jiný artikl. Analýza pracovního trhu získává marxistické rysy v tvrzení, že „poptávka na takzvaném trhu práce rozděluje lidstvo na dva tábory a zápolení obou těchto stran proměňuje sám trh práce v jakési bojiště, na kterém ony dvě armády proti sobě vedou prudkou válku“ (QA 85). Vedle toho se dále objevuje postoj, který se v následující době ještě zostřil a jenž vyjadřuje jasné vymezení vůči čistému tržnímu hospodářství: „Tak jako jednota lidské společnosti nemůže být založena na třídním boji, tak ani správný hospodářský řád nemůže být ponechán volné soutěži. Z této zásady volné soutěže jako z hlavního pramene vycházely všechny ostatní omyly individualistické hospodářské vědy: ta buď ze zapomnětlivosti, nebo z nevědomosti popírala společenskou a morální stránku hospodářství a učila, že je třeba pokládat ekonomiku za naprosto volnou a na státní moci nezávislou a podle toho s ní i zacházet. Jejím regulativním principem prý totiž je trh a svobodná soutěž a tento princip prý řídí hospodářství dokonaleji, než by je mohl řídit svým zasahováním kterýkoli stvořený rozum. Avšak svobodná soutěž – i když je v jistých mezích oprávněná a jistě i užitečná – rozhodně nemůže být regulativním principem celé ekonomiky“ (QA 88). Svobodná soutěž, není-li odpovídajícím způsobem regulována a ohraničena, má za následek extrémní nerovnováhu moci. V encyklice se nachází – přirozeně pod vlivem tehdejší hospodářské krize – řada vyjádření, která jsou vůči kapitalismu velmi kritická a mají v současné době v lecčems punc aktuálnosti. Kritika trhu se vztahuje především na „nadvládu hospodářství“, zvláště prostřednictvím finančního kapitálu:

Tuto ekonomickou nadvládu vykonávají zvláště ti, kdo jsou držiteli a pány finančního kapitálu, vládou i nad úvěrem a neomezeně rozhodují, komu se má půjčit a komu nikoli, a proto řídí takřkajíc tepny, kterými proudí veškerá ekonomika, a mají tak ve svých rukou duši hospodářského řádu, takže bez jejich příkazu se nikdo neodvážá ani vydechnout. Toto nahromadění moci, které je jakýmsi přirozeným výsledkem v základu neomezené svobodné soutěže, jež ponechává naživu pouze ty životaschopnější, tj. často ty nejnásilnější a ty, kdo nejméně dbají hlasu svědomí, je vlastní hospodářskému vývoji poslední doby. [...] Jako jednu z největších škod jmenujme ztrátu vážnosti státu, který nestranně a prost jakéhokoli střetu zájmů, dbající jedině o obecné dobro a spravedlnost, by měl jako nejvyšší rozhodce požívat královské důstojnosti. Místo toho se

stává otrokem v rukou lidských vášní a lidského sobectví. Co se pak týká vzájemných vztahů mezi jednotlivými státy, z téhož pramene pocházejí dvě různá zla: přehnaný nacionalismus nebo těž hospodářský imperialismus na jedné straně a z druhé strany neméně zhoubný a zavrženíhodný finančně-kapitalistický internacionalismus neboli mezinárodní finanční imperialismus, jehož vlast je tam, kde se vede dobře (QA 106–109).

Vedle těchto formulací, které v mnohém připomínají marxistickou kritiku kapitalismu, se zde již nachází stanovisko, jež se v následující době trvale prosadí: trh ano, ale za jistých předpokladů, tedy pokud je odpovídajícím způsobem regulován, což předpokládá jasnou nadvládu státu nad rámcovými podmínkami trhu. To však zahrnuje zároveň velkou skepsi vůči všem, kteří trhu důvěřují příliš, především vůči těm, kteří zatajují problém moci, když mluví o trhu. V době, kdy je papež František kvůli svým kritickým vyjádřením na adresu kapitalismu stále znovu napadán, je třeba tuto silnou antikapitalistickou tradici papežského sociálního učení připomenout – a to za prvé kvůli historické pravdě, za druhé proto, aby se z našeho pohledu neztratily mravní cíle, které za kritikou kapitalismu stály, a za třetí proto, aby se ozřejmilo, že papež František rovněž v tomto bodě ani v nejmenším nestojí mimo tradici katolického sociálního učení.⁵

Ve druhé polovině 20. století, zvláště před a po druhém vatikánském koncilu (1962–1965), dochází k velkému navýšení počtu papežských sociálních encyklik. V nich se setkáváme s výrazným posunem důrazů a s otevřením se modernějším pohledům, které jsou silněji určovány sociálními vědami. Zvláště důležitá je samozřejmě pastorální konstituce druhého vatikánského koncilu *Gaudium et spes* (GS). V ní se nachází základní pravidlo pro etiku hospodářství, jež stojí na začátku kapitoly o hospodářském životě a je – rovněž v sociální encyklice papeže Benedikta XVI. *Caritas in veritate* (2009) – stále znovu citováno: „I v hospodářském životě je třeba mít v úctě a rozvíjet důstojnost lidské

⁵ To zdůrazňují rovněž Bernhard Emunds a Friedhelm Hengsbach. – Srov. Bernhard Emunds. *Christentum und Kapitalismus – Kirche im Kapitalismus*. Beitrag von Bernhard Emunds zum Streitgespräch mit Rainer Hank „Diese Wirtschaftet tötet!“ (Papst Franziskus)“ am 6. Februar 2014 in der Phil.-Theol. Hochschule Sankt Georgen. [2016-01-16] http://www.sankt-georgen.de/nbi/uploads/media/christentum_und_kapitalismus_emunds_februar_2014.pdf; Friedhelm Hengsbach. Der Papst irrt – der Papst hat recht: „Evangelii gaudium“ in der Sicht von Ökonomen. *Herder Korrespondenz* 68 (2014), s. 119–124; Friedhelm Hengsbach. Die „Kapitalismus“-Kritik des Papstes Franziskus. *Theologisch-praktische Quartalschrift* 163 (2015), s. 43–53.

osoby a její celé povolání, a rovněž dobro celé společnosti. Člověk je přece původce, střed a cíl veškerého hospodářského života“ (GS 63).

Že je encyklika *Populorum progressio* (PP, 1967) rovněž prodechnuta kritikou kapitalismu, není – již jen při pohledu na tehdejší dobový kontext – nikterak překvapivé. Jejím tématem je v první rozvojové dekádě OSN rozvoj chudých zemí v návaznosti na široce rozšířené procesy dekolonializace. Požaduje se celostní rozvoj, který se týká celého člověka a celého lidstva. Encyklice klade důraz na rozvoj chudých zemí a na utváření mezinárodních hospodářských vztahů. Ani zde nepřichází čisté tržní hospodářství v úvahu, což je opět odůvodněno nerovnováhou rozdělení moci na světových trzích, jež zabraňuje férovému stanovení cen (srov. PP 58). Ale ani *Populorum progressio* neodsuzuje trh jako takový, ale vyslovuje se pro jistou sociálně demokratickou hospodářskou politiku. Model sociálních států, který vznikl v některých evropských zemích, by měl být aplikován také na rovině světového hospodářství:

Není třeba odstranit volný trh, ale hospodářská soutěž musí být držena v mezích, které ji činí spravedlivou a sociální, tedy lidskou. Při obchodních stycích mezi hospodářstvími vyspělými a rozvojovými existují situace velmi rozdílné a skutečné možnosti jsou velmi nerovné. Sociální spravedlnost žádá, aby se výměna zboží mezi národy – má-li být v souladu s požadavky lidskosti a mravnosti – uskutečňovala mezi partnery, kteří mají přinejmenším jistou rovnost šancí. [...] Také zde by mohly být užitečné mezinárodní smlouvy, na nichž by se podílel dostatečně vysoký počet států; stanovily by všeobecné zásady, s jejichž pomocí by se regulovaly ceny, zajišťoval rozvoj určitých výrobních sil a podporoval vznikající průmysl (PP 61).

Ve svých prvních sociálních encyklikách *Laborem exercens* (LE, 1981) a *Sollicitudo rei socialis* (SRS, 1987) byl Jan Pavel II. patrně silně ovlivněn marxismem a teologickým personalismem, což jistě souviselo s hlubokými zkušenostmi, které získal ve své polské vlasti. Proto je v nich pozitivního hodnocení trhu a tržního hospodářství spíše poskrovnu. Encyklika *Laborem exercens* zdůrazňuje přednost práce před kapitálem a varuje před tím, že „se omyl prvotního kapitalismu může opakovat všude tam, kde se zachází s člověkem jako se souborem hmotných výrobních prostředků, jako s nástrojem, a ne – jak to odpovídá vlastní důstojnosti jeho práce – jako se subjektem a původcem, a tím také jako s vlastním cílem celého výrobního procesu“ (LE 7).

V této kritice měl papež ovšem stejnou měrou na mysli centrálně plánované hospodářství. Encyklika *Sollicitudo rei socialis* poukazuje na vtažení rozvojových zemí do ideologických konfliktů a protikladných mocenských zájmů tehdejších politických bloků a na to, že je jim znemožňováno jít vlastní cestou (srov. SRS 20–21). Otázku, od kterého z protikladných bloků lze spíše očekávat změny směrem k celostnímu rozvoji, ponechává encyklika ještě otevřenou (srov. SRS 21).

Jinak je tomu však v encyklice *Centesimus annus* (CA), která vyšla po pádu reálného socialismu roku 1991. V ní se nacházejí pozitivní vyjádření směrem k tržnímu hospodářství, avšak rovněž varování, že pád socialismu nelze jednoduše interpretovat jako vítězství kapitalismu, ale že se má kapitalismus dál rozvíjet a přibližovat spravedlnosti:

Zdá se, že jak na úrovni jednotlivých států, tak i v mezinárodních vztazích je volný trh nejučinnějším nástrojem k využívání zdrojů a k nejlepšímu uspokojování potřeb. Platí to ovšem jen pro potřeby, které lze „zaplatit“, které mají kupní sílu, a pro zdroje, které jsou „prodejně“, a proto mohou dosáhnout přiměřené ceny. Existují však nesčetné lidské potřeby, které nelze pojímat tržně. Je přísnou povinností spravedlnosti a pravdy zabránit tomu, aby základní lidské potřeby zůstaly neuspokojeny a aby lidé takto postižení strádali. [...] Ještě před logikou směny stejných hodnot a forem spravedlnosti, jimiž se tato směna řídí, existuje něco, co člověku přísluší jako člověku, neboli na základě jeho jedinečné důstojnosti. Toto něco, co mu patří, je nerozlučně spjato s možností přežít a aktivně přispívat ke společnému dobru lidstva (CA 34).

Jinými slovy je zde požadován jistý druh práva na sociokulturní existenční minimum pro všechny. Tržní mechanismy nesmějí nikoho vylučovat z přístupu k nezbytným prostředkům pro přežití a účast na životě společnosti. Kromě toho se zdůrazňuje, že ne vše smí být přenecháno trhu, poněvadž existují spravedlivé požadavky, jež není možné prostřednictvím trhu uskutečnit. Na druhou stranu se ovšem jasně říká, že spravedlivější hospodářský řád velmi dobře může a má využívat trh jako nástroj: úsilí o spravedlivější společnost „se nestaví proti trhu, nýbrž požaduje, aby byl přiměřeně usměrňován společenskými silami a státem tak, aby bylo zaručeno uspokojování základních potřeb celé společnosti“ (CA 35). Proto také – a tento výrok se objevuje poprvé v CA – nemají být zisk a úsilí o zisk mravně odsuzovány: „Církev uznává oprávněnou funkci zisku jako indikátoru dobrého stavu

a prosperity podniku. Vyrábí-li podnik se ziskem, znamená to, že se správně uplatňují výrobní faktory a náležitě uspokojují lidské potřeby. Zisk však není jedinou známkou stavu podniku“ (CA 35).

Zdá se mi, že v porovnání s předchozími papežskými texty sociální encyklika *Caritas in veritate* (CV) papeže Benedikta XVI. činí problematiku opět trochu méně jasnou.⁴ Volný trh zde sice není odsouzen, naopak – zprvu je hodnocen dokonce pozitivněji než v *Centesimus annus* (srov. CA 19; 34; 40) coby důležitá společenská instituce pro výměnu dober a setkání lidí (srov. CV 35–36). Nicméně spravedlnost směny vládnoucí na trzích má být doplněna o spravedlnost distributivní – tedy o jisté mechanismy přerozdělování a skutky, které jsou prodechnuty „duchem daru“ (CV 37). Není zcela zřejmé, zda má papež na tomto místě na mysli, že vedle soukromých a státních podniků má existovat oblast hospodářství, jež funguje podle principu „ekonomie daru“ a principu nezištnosti, nebo zda se vztahuje spíše na nutné postoje a motivace těch, kteří mají účast na hospodářském životě. V každém případě je papežovým důležitým cílem objasnit, že „prostředky“ jako právní řád, společenské instituce a tržní mechanismy samy o sobě nestačí k utváření vývoje společnosti pozitivním směrem. Naopak: politici, manažeři, spotřebitelé a vpsledku všichni občané by se měli orientovat na mravní hodnoty a uplatňovat je ve svém jednání. Tím se dostává do popředí etika ctností oproti tzv. etice institucí (srov. CV 66). Velmi se zdůrazňuje individuálně-etická odpovědnost oproti nutnosti strukturálních změn. Jedno místo encykliky dokonce vyznívá tak, jako by cesta utváření struktur a institucí byla nahlížena s obecnou podezíravostí: „Rozvoj národů je často považován za záležitost finančního inženýrství, otevření trhů, zrušení cel, investic do výroby či institucionálních reforem – vpsled tedy za čistě technický problém. Všechny tyto oblasti jsou nanejvýš důležité. [...] Rozvoj [však] nebude nikdy plně zaručen tržními nebo mezinárodněpolitickými silami, jež jsou takřka automatické a neosobní. Rozvoj není možný bez poctivých lidí, bez ekonomů a politiků, kteří ve svém svědomí naléhavě pociťují požadavky společného dobra“ (CV 71). Všechny tyto výroky jsou

---

⁴ Srov. mou kritickou analýzu v: Gerhard Kruij. *Caritas in veritate: ein kritischer Kommentar aus sozialetischer Perspektive. Theologie und Glaube* 100 (2010), s. 85–107; Gerhard Kruij. *Soziale Marktwirtschaft in Europa – sozialetische Anmerkungen: zugleich eine Auseinandersetzung mit der Enzyklika Caritas in veritate und dem Ansatz von Stefano Zamagni*. In: Peter Schallenberg – Piotr Mazurkiewicz (ed.). *Soziale Marktwirtschaft in der Europäischen Union*. Paderborn: Schöningh 2012, s. 55–75.

správné, poněvadž bez individuální změny smýšlení nejsou možné žádné změny struktur. Nicméně bez odpovídajících institucionálních reforem se ani „pocitiví lidé“ nebudou moci prosadit a trvale udržet svou mravně dobrou vůli.

3. Papež František a hospodářství

Výrazně odlišné důrazy klade v rámci tohoto tématu papež František, i když se stále vědomě staví do kontinuity svých předchůdců a dokládá ji prostřednictvím odpovídajících citátů. Jak jsem se na jiném místě pokusil ukázat,⁵ navazuje na základní náhledy latinskoamerické teologie osvobození: Nemluví za prvé na prvním místě o principech nebo mravních pravidlech, ale vždy vychází ze sociální skutečnosti, ze „znamení času“. „Realita je důležitější než idea“, zní programní nadpis jedné části čtvrté kapitoly *Evangelii gaudium* (srov. EG 231). Papež František přitom jistě nemá před očima hlavně sociální realitu ve střední Evropě, ale extrémní sociální nerovnosti po celém světě a zkušenosti s rozdílnými hospodářskými politikami v Latinské Americe, zejména v Argentině. Za druhé pro něj platí primát praxe spravedlnosti a sklonění se k člověku, jež jsou motivovány vírou. Mluví o „absolutní prioritě ‚vycházet ze sebe vstříc bratru‘“ (EG 179; srov. 177). Za třetí zdůrazňuje opci pro chudé (srov. EG 194–195), která vyžaduje jak boj proti nouzi chudých a úsilí o dosažení spravedlivějších poměrů, tak zároveň naslouchání chudým a jejich „moudrosti“ (srov. EG 198). Za čtvrté spatřuje nejen nutnost změny individuálních postojů a jednání, ale rovněž nezbytnost reformy struktur a institucí jak ve společnosti (srov. EG 59), tak v církvi (srov. EG 26; 38).⁶ Tento pohled na struktury a instituce vzbuzuje očekávání, že se papež bude věnovat i politické regulaci tržního hospodářství a podobě vhodných rámcových podmínek coby institucí a hospodářských struktur. Toto

⁵ Srov. Gerhard Kruip. „Die Befreiung und die Förderung der Armen“ (EG 187). *Zum lateinamerikanischen Hintergrund von Papst Franziskus* (Kirche und Gesellschaft 408). Köln: Bachem 2014; Gerhard Kruip. Buen vivir – Gut leben im Einklang mit Mutter Erde: das kulturelle Erbe der Indigenen und die Suche nach einem anderen Fortschritt in Laudato si'. *Amosinternational* 9, 4 (2015), s. 11–18.

⁶ Vztah mezi reformami struktur a institucí na jedné straně a individuálními postoji a jednáním na straně druhé se nachází již v QA 77 v rámci dialektiky „reformy institucí a nápravy mravů“. Na tuto dialektiku navazuje Jan Pavel II., když v SRS 36 hovoří o vztahu mezi individuálními hříchy a „strukturami hříchu“.

očekávání však zůstává do značné míry zklamáno – přinejmenším, pokud se na věc nepodíváme podrobněji.

Pozornost a kritiku si mezi ekonomy vysloužila zejména věta: „Toto hospodářství zabíjí“ z EG 53. Tato věta se přitom často příliš rychle vykládá jako paušální odsouzení každého tržního hospodářství. Čteme-li však pozorněji, vidíme, že se ukazovací zájmeno „toto“ vztahuje na „hospodářství exkluze a nerovnosti“, zmiňované v předchozí větě. Papež tedy kritizuje procesy exkluze, které – jak ukazuje příklad ve větě následující – lidi vylučují z užívání i těch hospodářských dober, jež potřebují k přežití. I pro „nerovnost“⁷ se v následujícím textu nachází příklad. V něm je poukázáno na to, že je nespravedlivé vyhazovat potraviny, když jiní lidé trpí hladem. Kritizován je tedy způsob hospodářství, v němž soutěž a právo silnějšího vedou k tomu, že mnoho lidí trpí hladem – jak tomu ve světovém měřítku skutečně je – a nemají práci ani životní perspektivu (srov. EG 53). Z pohledu Evropy, v níž se v odlišných variantách a formách – v mnohém ještě s potřebou dalšího vylepšení – praktikuje silně regulované a sociálně orientované tržní hospodářství („sociálně-tržní hospodářství“), bychom to, co papež zcela v kontinuitě s tradicí sociálního učení církve v této otázce kritizuje, nazvali *laissez-faire* kapitalismem či „čistým tržním hospodářstvím“. Poněvadž na globální úrovni „sociálně-tržní hospodářství“ doposud neexistuje, udává na této úrovni tón bezpochyby „čisté tržní hospodářství“ – a to dokonce často na základě zájmu politiků a hospodářských podniků z výrazně více regulovaných evropských ekonomik. Fakt, že papež proti „čistému tržnímu hospodářství“ nepostavil „sociálně-tržní hospodářství“, které by se mělo uskutečnit také na globální úrovni – čímž by zabránil nedorozumění u těch, kteří v jeho výrociích spatřují odsouzení každé formy tržního hospodářství –, kritizuje rovněž kardinál Lehmann: „Čtenář by si v církevním textu, který sice není světovým okružním listem (encyklikou) na nejvyšší úrovni, ale zároveň se chápe jako programní prohlášení nového papeže, přál, aby byly jiné hospodářské systémy přinejmenším zmíněny. Například sociálně-tržní

---

⁷ Ve španělštině zde stojí „inequidad“, což neznamená nerovnost (nerovnost je španělsky „desigualdad“), ale sociální nespravedlnost či neférovost. O několik vět později se „inequidad“ opět nesprávně překládá jako „(sociální) nerovnost“. K možnostem překladu srov. <http://www.linguee.es/espanol-aleman/traduccion/inequidad.html> [2016-01-16]; <http://www.linguee.es/espanol-aleman/search?source=auto&query=equidad> [2016-01-16]. K podrobnějšímu vysvětlení rozdílu mezi „equidad“ a „igualdad“ srov. např. <http://www.campus-oei.org/equidad/Arrupe.PDF> [2016-01-16].

hospodářství, které vědomě – již v raných úvahách freiburgských ekonomů uprostřed nacistické vlády – usilovalo o vlastní, novou „třetí cestu mezi socialismem/marxismem a kapitalismem. Jsme si přitom dobře vědomi, že naše sociálně-tržní hospodářství potřebuje v mnoha ohledech zásadní obnovu.“⁸

Rovněž ostatní pasáže v *Evangelii gaudium*, které jsou vůči kapitalismu kritické, nejsou na pozadí dříve připomínané tradice sociálního učení církve nikterak překvapivé. V EG 54⁹ papež kritizuje skutečně naivní a ideologickou domněnku, že každý růst bude mít díky tzv. efektu „trickle-down“ takřka automaticky pozitivní dopad také na chudé. V EG 55 a 56 kritizuje zbožštění peněz jako jediné hodnoty a ideologii autonomie trhů, podle níž stát nesmí zasahovat do fungování trhů, korigovat je či je regulovat. V EG 202 (a také v EG 204) se tato kritika objevuje ještě jednou. Bohužel se však i zde vyskytuje chyba v překladu, která může eventuálně vést k nedorozumění. Pasáž na konci odstavce by neměla znít „sociální nerovnost je kořenem sociálního zla“, nýbrž „sociální nespravedlnost [inequidad] je kořenem sociálního zla“ (EG 202), čímž je samozřejmě míněno mnohem víc než jen nespravedlnost v přerozdělování příjmů, ani zde není požadováno rovné přerozdělení příjmů. V EG 203 papež chválí činnost podnikatelů a dále požaduje hospodářský růst, jenž se orientuje „na lepší přerozdělování příjmů, vytváření pracovních příležitostí a integrální podporu chudých, která bude přesahovat pouhé sociální zabezpečení“ (EG 204). Tím je velmi blízko základním myšlenkám sociálně-tržního hospodářství.¹⁰

Ve své nové sociální encyklice *Laudato si'* (LS)¹¹ jde papeži Františkovi především o výzvu celému lidstvu k převzetí odpovědnosti

⁸ Karl Lehmann. Was ist dran an der päpstlichen Kapitalismuskritik? *Zeit Online* vom 05. Dezember 2013. [2016-01-16]. In <http://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2013-12/evangelii-gaudium-papst-franziskus/seite-2>.

⁹ Zde je ostatně „equidad“ přeloženo nesprávně jako „rovnost“.

¹⁰ K hodnocení papežovy kritiky kapitalismu v EG srov. zvláště Ingo Pies. „Diese Wirtschaft tötet.“: *wirtschaftsethische Stellungnahme zu einigen zentralen Aussagen des apostolischen Schreibens „Evangelii Gaudium“ von Papst Franziskus* (Diskussionspapier 2013-28). Halle: Lehrstuhl für Wirtschaftsethik an der Universität Halle-Wittenberg 2013; Joachim Wiemeyer. Papst Franziskus und die Wirtschaft: Anmerkungen zum apostolischen Schreiben „Evangelii gaudium“. *Amosinternational* 8, 1 (2014), s. 50–53; a navzdory podstatně kritičtějšímu pohledu na kapitalismus v posledku se stejným výsledkem srov. Emunds. *Christentum und Kapitalismus*.

¹¹ K tomu srov. Gerhard Kruij. Ein dramatischer Appell: die neue Umwelt-Enzyklika des Papstes. *Herder Korrespondenz* 69 (2015), s. 341–344; Markus Vogt. Ein neues Kapitel der katholischen Soziallehre: ganzheitliche Ökologie – eine Frage radi-

za budoucnost „společného domu“, k boji proti lidmi zapříčiněné změně klimatu, případně ke zmírnění jeho následků. Odpovědnost za stvoření je pro něj integrální součástí křesťanské víry. Současně zdůrazňuje, že péče o stvoření musí být spojena s bojem za spravedlnost mezi lidmi (srov. např. LS 10). Protože spotřeba energie a ničení životního prostředí úzce souvisí s hospodářskými procesy, není překvapivé, že papež rovněž v LS zaujímá stanovisko k trhu a hospodářství. Postupuje přitom zcela v kontinuitě s apoštolskou exhortací *Evangelii gaudium* a tradicí kritiky kapitalismu sociálního učení církve.

Papež má jistě pravdu, když kritizuje zastánce názoru, že se „problémy hladu a bídy ve světě vyřeší jednoduše růstem trhu“ (LS 109). Vyzývá k tomu, aby se dosud převládající model růstu korigoval (srov. LS 6) a nově definoval pojem „pokroku“ (srov. LS 194). Přitom je zřejmě ovlivněn původně domorodými představami „dobrého života“ (*buen vivir*) z Latinské Ameriky.¹² „Iracionální důvěra“ v čistě materiálně chápaný pokrok, který mimochodem ani v nejmenším neodpovídá celostnímu pojetí rozvoje encykliky *Populorum progressio*, je podle papeže nebezpečným „mýtem pokroku“ (LS 19; 60; 78). Kvůli zničenému životnímu prostředí může jít hospodářský růst dokonce ruku v ruce se „snížením reálné kvality života“ (LS 194). Z mého pohledu je tato kritika zcela oprávněná. Papeži nelze obecně vyčítat chybějící ekonomické myšlení. František naopak přesně analyzuje, proč „čisté tržní hospodářství“ normálně nemůže chránit životní prostředí. Rozpoznává základní problém promítnutí externích nákladů na životní prostředí do cen, který vzniká tím, že trhy nezohledňují škody nastupující až v dlouhodobém horizontu ani externí náklady, a jsou proto zaměřeny výhradně „na bezprostřední výsledek“ (LS 32). Naproti tomu předpokládá „péče o ekosystémy pohled přesahující to, co je bezprostřední, protože hledá-li se pouze rychlý a snadný ekonomický profit, nikoho jejich ochrana nezajímá. Avšak cena za škody vyvolané egoistickou nedbalostí je mnohem vyšší než dosažitelný ekonomický zisk“ (LS 36). Výhradní orientace na maximalizaci zisku bez opatření či ekonomických pobídek pro ochranu životního prostředí vede skutečně k tomu, že „se produkuje na úkor budoucích přírodních zdrojů nebo zdravého životního prostředí“ a že „podniky hromadí zisky, přičemž kalkulují

kal veränderter Lebensstile und Wirtschaftsformen. *Amosinternational* 9, 4 (2015), s. 3–10. Další komentáře německých sociálních etiků k encyklice *Laudato si'* lze nalézt na http://www.christliche-sozialethik.de/?page_id=172.

¹² K tomu srov. Kruij. *Buen vivir*.

a platí pouze minimální část nákladů“ (LS 195; srov. 190). To však lze změnit: v LS 191 mluví papež František např. o tom, že lepší ochrana životního prostředí není „zbytečnou útratou, ale investicí, která může nabídnout jiné střednědobé ekonomické výhody“. A v LS 195 stojí: „Za etické lze považovat pouze takové jednání, při němž se vynakládá veškeré úsilí na „transparentní ocenění ekonomických a sociálních nákladů spojených s užíváním společných přírodních zdrojů a břemeno těchto nákladů, aby je plně nesli ti, kdo tyto zdroje zneužívají, a nikoli ostatní národy nebo budoucí generace.“¹³ Všechna tato vyjádření odpovídají diskurzu o vztahu hospodářství a ekologie, jenž se vede již řadu let, a nelze je označit za vyjádření skeptická vůči trhu.

Z ekonomického pohledu jsou jako problematická nahlížena dvě jiná místa. V LS 195 papež vyžaduje od bohatších zemí, aby za účelem umožnění rozvoje v chudších zemích počítaly s „jistým úbytkem“. Hospodářské recese – jak to ukázala finanční krize – však bohužel mají většinou velmi neblahé následky právě i pro nejchudší země. Problém spočívá v tom, že papež jednoznačně nerozlišuje mezi růstem hrubého domácího produktu na jedné straně a růstem spotřeby energie, přírodních zdrojů a emisí znečišťujících látek na straně druhé, ačkoli na začátku odstavce uznává, že „v některých případech s sebou trvale udržitelný rozvoj přinese nové způsoby růstu“. Oba druhy růstu přitom musí být od sebe odděleny. Z kontextu je zřejmé, že papeži zde jde o snížení¹⁴ spotřeby energie a přírodních zdrojů a emisí znečišťujících látek, jež je při kvalitativním růstu zcela slučitelné s růstem HDP.

Na jednom místě je bohužel na první pohled paušálně odsouzen obchod „s emisními povolenkami“, ačkoli se podle mínění většiny ekonomů zaměřujících se na životní prostředí může jednat o zcela vhodný prostředek ke snížení množství oxidu uhličitého:¹⁵ „Strategie obchodování s ‚emisními povolenkami‘ může poskytnout prostor k nové formě spekulací a neposlouží k redukci globálních emisí znečišťujících plynů. Tento systém se jeví jako rychlé a snadné řešení, působí dojmem jistého

¹³ Vnitřní citát pochází z CV 50.

¹⁴ Ve španělštině ostatně není řeč o úbytku či recesi (španělsky „recesión“), nýbrž o snížení či poklesu (španělsky „decrecimiento“). Srov. <http://www.linguee.es/espanol-aleman/search?source=auto&query=decrecimiento> [2016-01-16].

¹⁵ Srov. Ottmar Edenhofer – Christian Flachsland. Laudato si': die Sorge um die globalen Gemeinschaftsgüter. *Stimmen der Zeit* 140 (2015), s. 579–591, zvl. 585. Srov. také – věcně podobně, i když vůči papeži méně přímo kriticky – Matthias Möhring-Hesse. Gelobt seist Du, nicht aber die „jetzige Wirtschaft“: zur Wirtschaftskritik in Franziskus' Öko-Sozial-Enzyklika. *Amosinternational* 9, 4 (2015), s. 26–35.

nasazení za životní prostředí, avšak ve skutečnosti s sebou nepřináší žádnou radikální změnu, která by odpovídala okolnostem. Naopak, může odvádět od podstaty a být účelově zneužit k tomu, aby některé země i sektory udržovaly nadměrnou spotřebu“ (LS 171). Pokud vezmeme vážně slovo „může“ uvedené v citovaném textu, musíme dát papeži za pravdu. V současné době funguje obchodování s certifikáty emisí oxidu uhličitého v rámci Evropské unie skutečně dost špatně. Bylo by ale omylem takové nástroje tržního hospodářství z principu odmítnout. Je však zřejmé, že mohou být správně užity a efektivně kontrolovány pouze tehdy, pokud jsou na základě všeobecného vědomí politicky závazně schváleny coby součást nutného snížení emisí CO₂. Nejde o „vykoupení“, ale o efektivní ekonomické pobídky pro změnu chování co největšího množství zúčastněných včetně těch, kteří nejsou mravně motivováni, a o spravedlnost mezi těmi, kteří jednájí mravně správně, a proto na sebe berou náklady, a těmi, kteří to nedělají. Dobře nastavený obchod s emisemi CO₂ může dokonce přispět k boji proti světové chudobě, poněvadž chudí, kteří do ovzduší vypouštějí méně CO₂, a mohou proto prodat část povolenek, jež jim náleží, by tím získali významné finanční zdroje. Také pro *Laudato si'* tedy platí: Bylo by dobré, pokud by se papež zabýval možnými způsoby regulace trhu a nástroji tržního hospodářství více realisticky a strážlivě a obojí hodnotil ze sociálněetického pohledu diferencovaněji. Přesto bych nesouhlasil s hodnocením, že je encyklika *Laudato si'* dokladem papežova principiálního postoje proti tržnímu hospodářství.

4. Závěrečné úvahy

Když se v Německu běžně hovoří o „sociálně-tržním hospodářství“, myslí se jedno konkrétní pojetí. Koncept sociálně-tržního hospodářství přitom nebyl od počátku zdaleka tak jednotný, jak by jej rádi viděli ti, kteří by si jej tehdy i dnes chtěli nárokovat pro vlastní zájmy. V konceptu lze přibližně rozlišovat přinejmenším dva směry – směr více ordo-liberální a směr více sociálně-politický.¹⁶ Walter Eucken a jeho žáci zdůrazňovali, že volný trh je již sám „sociální“, poněvadž se prostřednictvím svobodné tvorby cen a hospodářské soutěže vytvářejí takové

---

¹⁶ K následujícímu srov. Gerhard Kruij. In der Legitimationskrise: neue Aufgaben für die Soziale Marktwirtschaft. *Herder Korrespondenz* 62 (2008), s. 498–502; Daniel Dietzfelbinger. *Soziale Marktwirtschaft als Wirtschaftsstil: Alfred Müller-Armacks Lebenswerk*. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus 1998.

poměry, jež na jedné straně nabízejí všem co možná největší šance a na druhé straně rovněž zabraňují jednostranné koncentraci moci. Podle tohoto chápání tedy adjektivum „sociální“ pojmu volně-tržního hospodářství vlastně nepřidává nic nového. Naproti tomu Wilhelm Röpke, Alexander Rüstow a Alfred Müller-Armack zastávali v pozdější fázi názor, že trh je něco jako „poloviční automat“, který potřebuje ovládnutí, a to nejen prostřednictvím co možná konstantního rámcového řádu, ale rovněž skrze cíle v oblasti sociální a konjunkturální politiky. Také pro ně byla „konformita s trhem“ důležitým kritériem pro všechna opatření, nicméně je u nich silněji vyjádřen instrumentální charakter tržního mechanismu a jeho podřízení sociálně-politickým cílům. V jejich pojetí má adjektivum „sociální“ pro volně-tržní hospodářství přidávající, kvalifikující význam. Proto Müller-Armack trval na tom, aby se pojem sociálně-tržního hospodářství psal s velkým S.¹⁷ Takový koncept sociálně-tržního hospodářství ponechává pro širokou společenskou diskuzi otevřenou otázku, v jaké společnosti chceme žít, a umožňuje doplnění o další cíle, např. o opci pro chudé, lepší zachování životní prostředí (směrem k „ekologicky a sociálně-tržnímu hospodářství“) či rozšíření směrem ke „globálnímu sociálně-tržnímu hospodářství“.

Zdá se mi, že pouze tento druhý koncept se překrývá se sociálním učením církve a má budoucnost.¹⁸ Dnes stojíme bezpochyby před novými a velkými výzvami. Tváří v tvář rostoucímu tlaku hospodářské soutěže plynoucímu z globalizace, demografickému vývoji, nezbytným drastickým opatřením ke zmírnění změny klimatu a překonání státního zadlužení po krizi finančních trhů stojíme před přestavbou sociálně-tržního hospodářství, jakou si jeho „otcové“ dokázali stěžít

¹⁷ Srov. Alfred Müller-Armack. Das gesellschaftspolitische Leitbild der Sozialen Marktwirtschaft. *Wirtschaftspolitische Chronik* 11, 3 (1962), s. 7–28.

¹⁸ V recepci konceptu sociálně-tržního hospodářství ze strany katolických sociálních etiků se vyskytla srovnatelná polarita. Zatímco J. Höffner patřil k Euckenovým žákům a stál blízko spíše jeho pozici (srov. Höffner. *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsethik*), přikláněl se W. Dreier (srov. Wilhelm Dreier. Katholische Soziallehre und die Praxis der sozialen Marktwirtschaft. In: Klaus Henning – Arnold Bitzer (ed.). *Ethische Aspekte von Wirtschaft und Arbeit*. Mannheim: BI-Wissenschaftsverlag 1990, s. 101–122) k pozdnímu Müller-Armackovi. Nell-Breuning (srov. Oswald von Nell-Breuning. *Den Kapitalismus umbiegen: Schriften zu Kirche, Wirtschaft und Gesellschaft – ein Lesebuch*. Düsseldorf: Patmos 1990, s. 222–238) byl ještě daleko kritičtější. – Srov. Bernhard Emunds. Ungewollte Vaterschaft: Katholische Soziallehre und Soziale Marktwirtschaft. *Ethik und Gesellschaft 1/2010*: „Wem gehört die ‚Soziale Marktwirtschaft‘“? *Herkunft und Zukunft einer bundesrepublikanischen Erfolgsformel*. [2016-01-16] http://www.ethik-und-gesellschaft.de/mm/EuG-1-2010_Emunds.pdf.

představit. Zejména je třeba hledat takový systém pravidel pro spravedlivé utváření globalizace, který by byl globálně platný a prosaditelný.¹⁹ Proto když mluvíme o sociálně-tržním hospodářství, neznamená to, že disponujeme jasně ohraničeným konceptem s jednoznačnými recepty pro jednání. Pro Müller-Armacka bylo sociálně-tržní hospodářství „stylem hospodářství“, a tedy vším jiným než statickým konceptem. Sociálně-tržní hospodářství naopak chápal jako program, který je otevřen budoucnosti a potřebuje další rozvíjení. Kritériem pro správnost reforem nemůže být, zda se dají srovnáním se spisy „otců sociálně-tržního hospodářství“ ospravedlnit nebo ne. Proto tento pojem také nemůže a nesmí být použit pro prosazení partikulárních zájmů. Naopak: dnes musí jít o to prostřednictvím přesné analýzy následků sociálně- a hospodářsko-politických opatření odhadnout, zda tato opatření skutečně přispívají k větší sociální spravedlnosti a jaký mají reálný dopad na životní prostředí – a to v globální perspektivě.

V současné situaci vidím velký problém v tom, že mnoho lidí nedokáže přehlédnout souvislosti hospodářských dopadů s jejich vedlejšími následky a nemají důvěru ve znalosti politiků a expertů, ale nechávají se svádět populistickou kritikou a sliby. Často je tomu bohužel tak, že na první pohled dobře míněná opatření – jako např. zavedení základního nepodmíněného příjmu²⁰ – může mít pro ty, kterým se chce tímto opatřením pomoci (nízko kvalifikovaným), krajně nevýhodné následky (např. podporu trvalého vyloučení). Mnohá opatření mají dopad teprve v dlouhodobém horizontu, tudíž je pro dosažení účinků, o něž se usiluje, třeba překonat namáhavou cestu pouští, což může být samozřejmě politicky zneužito pro diskreditaci těch, kteří jsou za taková opatření zodpovědní. V uspořádání, které sází na svobodu jednání jednotlivců a její usměrňování prostřednictvím pravidel hry, také není možné vždy, když dojde k nechtěným výsledkům, korektivně přímo zasáhnout nebo opakovaně měnit pravidla. Dlouhodobá spolehlivost obecných pravidel je často důležitější než zajištění správného jednání v každém jednotlivém případě. Pokud ale krátkodobě orientované

---

¹⁹ K tomu srov. Gerhard Kruij. Weltarmut und globale Gerechtigkeit: Wozu verpflichtet uns die Not der Menschen in anderen Teilen der Welt? In: Christian Spieß (ed.). *Freiheit – Natur – Religion: Studien zur Sozialethik* (FS Anzenbacher). Paderborn: Schöningh, s. 241–261.

²⁰ K tomu srov. Georg Cremer – Gerhard Kruij. Reich der Freiheit oder Hartz IV für alle?: sozialetische und ökonomische Überlegungen zum bedingungslosen Grundeinkommen. *Stimmen der Zeit* 227 (2009), s. 415–425.

myšlení, bezprostřední pošilhávání po výzkumech veřejného mínění, akcionistický intervencionismus a populistické sliby – zesílené médii a jejich bojem o pozornost diváků – ovládnou politiku, pak je bohužel jen stěží možné počítat s minimální mírou racionality v rozhodovacích procesech, kterou pro řešení problémů naléhavě potřebujeme.²¹ Katolická církev má díky vlastní myšlenkové tradici, světovému propojení, blízkosti k chudým a schopnosti dialogu s experty a politiky velké možnosti přispět k lepší orientaci v debatě o těchto otázkách a k jejich lepšímu porozumění. Tyto možnosti by měla lépe a aktivněji využít než doposud!

Z němčiny přeložil Petr Štica

*Katholisch-Theologische Fakultät
im Fachbereich 01 der Johannes Gutenberg-Universität Mainz
D-55099 Mainz
e-mail: kruip@uni-mainz.de*

---

²¹ K tématu nalezneme velmi podnětné analýzy v: Jacques de Saint Victor. *Die Antipolitischen*. Mit einem Kommentar von Raymond Geuss. Hamburg: Hamburger Edition, HIS 2015.